

*Спеціалізованій вченій раді Д 64.086.01
у Національному юридичному університеті
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.*

В І Д Г У К
офіційного опонента
на дисертацію Мерник Анастасії Муслімівни
«Обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів:
загальнотеоретичні аспекти»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Вивчення тексту дисертаційного дослідження, автореферату та наукових праць здобувача, опублікованих за обраною темою, дають підстави зробити наступний висновок.

Ступінь актуальності обраної теми. Актуальність теми дисертаційного дослідження А.М. Мерник зумовлена, у першу чергу, тим, що початок ХХІ століття був ознаменований в Україні не тільки переорієнтацією національного законодавства на європейські гуманістичні цінності та істотними реформами публічної організації влади на засадах верховенства права і децентралізації, але й необхідністю держави реагувати на безпрецедентні виклики національній безпеці та територіальній цілісності. Достатньо пригадати збройний конфлікт на сході України, до якого потім додалася пандемія COVID-19, а з лютого 2022 року – ще й повномасштабна війна з боку Росії. Кожен із названих викликів спричиняв необхідність запровадження спеціального правового режиму, сутність якого полягала у переході на новий порядок організації та діяльності органів публічної влади, а також запровадження низки правообмежувальних заходів для фізичних осіб, інституцій громадянського суспільства, підприємств, установ та організацій. Відсутність власного історичного досвіду функціонування відповідних спеціальних правових режимів і неможливість повного перенесення зарубіжного досвіду на український ґрунт змушували вітчизняного законодавця значною мірою експериментувати, йти шляхом спроб

і помилок, реагуючи на швидко змінювану ситуацію як із точки зору ефективності тих заходів, що запроваджувалися, так і з точки зору дотримання засад конституційного ладу, передусім відповідності принципу найвищої соціальної цінності людини.

Запровадження спеціальних правових режимів вимагало міцної доктринальної бази, тож цілком закономірною реакцією з боку правничої наукової спільноти стала поява цілої низки дисертаційних досліджень, присвячених проблематиці надзвичайного і воєнного стану, підстав і обсягів обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах запровадження таких правових станів. У даному контексті варто згадати дисертаційні дослідження О.В. Андрієвської, Е.Р. Дорошенко, А.Є. Стрекалова, А.Ю. Хили та інших, котрі розгорнули масштабну наукову дискусію щодо оцінки сучасного стану та визначення перспектив розвитку національного законодавства, що передбачає обмеження прав і свобод людини і громадянина, з урахуванням міжнародних зобов'язань та євроінтеграційних прагнень України. При цьому дискусія велася здебільшого на рівні конституційно-правових досліджень, тоді як дедалі більше відчувалася відсутність загальнотеоретичної бази даного дискурсу.

За даних умов дисертаційне дослідження А.М. Мерник виглядає своєчасним і адекватним відгуком з боку вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції на той комплекс проблем, який накопичився у сфері правового регулювання спеціальних правових режимів в аспекті обґрунтованості та домірності тих правообмежувальних заходів, які ними передбачені. На сьогодні, в умовах повномасштабної війни, українське суспільство відчуло обсяг правообмежувальних заходів як ніколи раніше, що ставить на порядок денний питання про те, що наявні загрози національній безпеці та територіальній цілісності України, самому існуванню незалежної української держави не повинні ліквідувати демократичні завоювання нашого народу, здобуті за роки незалежності, й не повинні стояти на заваді повосенному відновленню України і подальшому руху до об'єднаної Європи.

Означений комплекс факторів об'єктивно зумовлює важливість

узагальнення й глибокого аналізу загальнотеоретичних аспектів обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів, і в такий спосіб підтверджує безумовну актуальність теми дисертаційного дослідження А.М. Мерник, її непересічну значущість для розбудови демократичної, правової державності, де людина, її права і свободи визнаються найвищою соціальною цінністю.

Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації А.М. Мерник, забезпечено шляхом коректного формулювання мети дослідження, чіткої постановки наукових завдань, які мала вирішити дисертантка. Об'єкт і предмет дослідження визначені чітко й правильно, вони відповідають анонсованій темі й цілком укладаються у межі наукової спеціальності 12.00.01.

Запорукою обґрунтованості й переконливості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації А.М. Мерник, є вдало обрана авторкою методологічна основа дослідження, котра є сучасною й адекватною його цілям і задачам. Особливо слід відзначити, що вона ґрунтується одразу на кількох методологічних підходах, зокрема на таких, як комплексний, аксіологічний, антропологічний, котрі пронизують увесь зміст роботи. Крім того, автором вдало поєднано історико-правовий метод з методом порівняльно-правового аналізу та юридичної герменевтики.

Дисертація спирається на потужну науковознавчу та нормативну базу (415 найменувань, у т.ч. 118 англомовних). Вражає емпірична база дослідження, адже автором проаналізовано кілька десятків рішень Європейського суду з прав людини та національних органів конституційної юстиції.

Достовірність результатів дослідження знаходить підтвердження їхньою науковою апробацією на 18 всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах.

Наукова новизна основних положень та висновків дисертації полягає насамперед у тому, що представлена робота є першим у вітчизняній юридичній науці дисертаційним дослідженням, в якому на основі системного вивчення проблем наукового, нормативного та практичного характеру запропоновано

загальнотеоретичну концепцію обмежень прав людини в умовах особливих правових режимів з урахуванням необхідності забезпечення в цих умовах справедливого балансу загального, публічного та приватного інтересів. Слід відзначити, що попри значну кількість публікацій за суміжною тематикою, ніколи раніше вона не отримувала настільки масштабного й глибокого висвітлення у вітчизняній теоретико-правовій науці, що характеризує її загальнонаціональне значення.

Наукове і практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані в роботі положення, висновки і рекомендації можуть бути використані при вдосконаленні правотворчих процесів в Україні, у науково-дослідницькій роботі, а також у навчальному процесі, можуть слугувати загальнотеоретичною основою для подальших галузевих досліджень проблематики обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів.

Загальна **структура роботи** в цілому є логічною, послідовною, раціональною, обґрунтованою предметом, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, що охоплюють тринадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатку.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, ступінь її наукової розробленості, визначаються об'єкт, предмет, мета і задачі роботи, її методологічна основа та науковознавча база, а також основні положення, що виносяться на захист, підкреслюється наукова новизна та практичне значення отриманих результатів дослідження. У розділі 1 дисертації розглядаються основні теоретико-правові вчення щодо обмеження прав людини, у розділі 2 – поняття, ознаки і види особливих правових режимів, розділ 3 присвячений окремим теоретичним аспектам обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів (підстави, мета, контроль за дотриманням тощо), а завершальний, 4 розділ розкриває основні принципи обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів.

Загальна характеристика змісту дисертаційного дослідження. Загалом, дисертація, яка виконана у формі спеціально підготовленого рукопису, і

автореферат, що відображає найбільш суттєві й принципові положення дисертації, становлять цілісне і професійно оформлене дослідження широкого кола взаємопов'язаних наукових проблем щодо концептуалізації обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів на підставі аналізу теорії та практики функціонування особливих правових режимів, а також інституту прав людини, на основі вивчення і узагальнення доктринального доробку, вітчизняного та зарубіжного законодавства та практики його застосування..

Дисертантка виходить із цілком виваженої й обґрунтованої гуманістичної позиції, що сучасна демократична правова держава зобов'язана визнавати й забезпечувати реалізацію усього комплексу прав і свобод людини і громадянина через нормативне закріплення його змістовних елементів, запровадження ефективних юридичних механізмів охорони і захисту, долучення інституцій громадянського суспільства тощо. При цьому автор слушно зауважує, що питання забезпечення прав людини перебуває в діалектичному зв'язку з необхідністю їх обмеження, що об'єктивно ставить державу перед дилемою їх оптимального поєднання. Ця дилема є однією з найважливіших наукових і соціально-практичних проблем, яка вже давно вийшла за межі однієї держави й набула глобального, порівняльно-правового характеру. Адже саме стан справ у сфері прав людини, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства в цілому.

Важливою методологічному плані й ключовою в плані розгортання авторської концепції є теза про те, що «джерелом, з одного боку, та кінцевою метою – з іншого, існування людини, суспільства, права та держави в сучасному світі» (с. 24 дисертації). Відповідно, саме через пізнання суті людської гідності, поєднаної з такими соціально-правовими феноменами, як свобода, справедливість, рівність, треба підходити до розуміння природи інших прав людини і розкриття їх юридичного змісту і саме людська гідність виступає ціннісним орієнтиром допустимості обмежень прав людини (с. 25).

При цьому дисертантка цілком слушно відзначає, що в кожного з соціальних суб'єктів у кожен момент часу є свій сформований образ свободи,

свої життєво важливі цілі й цінності, свої уявлення про допустимі способи і сприятливі умови їх досягнення і затвердження. І той чи інший тип соціетальної свободи – чи то свобода в рамках «адміністративно-командної», або ж у рамках «ринкової демократичної» системи, – соціальні суб'єкти оцінюють перш за все як засіб реалізації саме цієї своєї свободи (с. 27).

Значної уваги приділено дисертанткою історичним аспектам еволюції понять «людська гідність» та «права людини» і, відповідно розвитку вчень про обмеження прав людини (підрозділ 1.2). При цьому вона наголошує, що терміни «обмеження свободи людини» та «обмеження прав людини» не є взаємовиключними та не суперечать один одному. Проте термін «обмеження свободи людини» розглядає певні межі діяльності людини з філософсько-правової точки зору, а «обмеження прав людини» є суто юридичною категорією, яка демонструє межі можливої поведінки людини в праві (с. 59-60).

Дисертантка підкреслює: якщо розглядати права людини як певні фундаментальні необхідні можливості реалізації людини, то має бути конкретна межа зовнішнього вияву будь-якої дії людини, кордон, який має захищатися у праві. Такий кордон виступає нормою дозволеної поведінки. Відповідно обмеження прав дозволяють унормувати зовнішню поведінку людини за допомогою конкретних правових засобів. На думку дисертантки, під обмеженням прав людини можна розуміти встановлені правом максимально дозволені обсяг та міру можливої реалізації прав людини, необхідні для охорони й захисту прав інших осіб та суспільних цінностей (с. 63).

Цілком правильним і обґрунтованим є твердження автора про те, що обмеження прав завжди встановлюються на загальному нормативному рівні, але потім конкретизуються на індивідуальному (с. 64). Заслуговує на підтримку і теза автора про те, що важливість суспільного інтересу виправдовує мету обмеження прав особи, однак лише тоді, коли таке втручання має об'єктивні підстави та враховує індивідуальні фактори (с. 66).

Значну увагу в своєму дослідженні дисертантка приділяє класифікації прав людини і здійснює її за багатьма критеріями. З-поміж інших класифікацій в

контексті предмета даного дослідження варто відзначити типологію конвенційних прав за критерієм можливості обмеження їх здійснення, де авторка виокремлює: 1) «абсолютно абсолютні» права, 2) права, які мають абсолютний характер, але тільки тією мірою, якою від них не можна відступати, 3) неабсолютні права, або права, які допускають відступ, з чіткими конкретними застереженнями щодо обмеження, 4) неабсолютні права, або права, які допускають відступ, із загальними застереженнями щодо обмеження, 5) права без явних застережень про обмеження, але які відповідно до прецедентного права Європейського суду з прав людини не є абсолютними (с. 68-69).

Концептуально важливим є твердження авторки про те, що універсальним критерієм визначення меж прав людини, їх реалізації та обмежень служить посилення на мету існування самого права, його внутрішню суть. У свою чергу, даючи визначення межах здійснення прав людини, вона пропонує таку: це сукупність критеріїв та орієнтирів, сформованих на основі наявних у суспільстві соціальних цінностей, характерних для кожного історичного типу суспільства та держави, що окреслюють межі користування людиною та громадянином своїми конституційними правами і свободами (с. 74).

Слідом за А.Є Стрекаловим дисертантка розглядає обмеження прав та свобод людини як інститут права, але виводить його на рівень комплексного, який складається з великої кількості взаємопов'язаних, узгоджених між собою норм конституційного, кримінального, цивільного, адміністративного, екологічного та інших галузей права, які встановлюють порядок, підстави, умови, правомірність, механізми звуження змісту та обсягу прав людини (с. 83). При цьому вона цілком слушно зауважує, що всі ці норми законодавства доповнюються судовою практикою національних судів, а також практикою Європейського суду з прав людини.

Механізм та порядок обмеження прав, що виходить із положень Загальної декларації прав людини та конкретизується практикою Європейського суду з прав людини, характеризується дисертанткою з точки зору трьох обов'язкових елементів: 1) законність обмеження, 2) правомірна мета; 3) необхідність у

демократичному суспільстві (с. 85). Цей «трикутник правомірності» обмеження прав людини аналізується дисертанткою з широким використанням практики Європейського суду з прав людини та національних органів конституційної юстиції. З позицій правового релятивізму вона цілком слушно зауважує, що процес формування підстав і критеріїв обмежень прав людини в країнах сучасності має свої особливості, що слід враховувати при формуванні міжнародних стандартів у галузі прав людини (с. 89).

При розгляді принципу взаємної відповідальності держави і особистості дисертантка слушно вказує на ту істотну обставину, що держава має право вимагати, щоб використання прав і свобод здійснювалося відповідно до їх призначення і не завдавало шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших осіб. Справді, неможливо в реалізації конституційних прав бачити тільки інтереси особистості або, навпаки, тільки інтереси суспільства. Особистий інтерес повинен кореспондувати громадському, а інтереси суспільства – відповідати інтересам особистості. У цій конструктивній взаємодії, звичайно, не останнє місце посідають інституції громадянського суспільства, головна функція яких і полягає в налагодженні взаємодії інтересів індивідуальних та колективних (с. 97).

Від теоретичної характеристики обмежень прав людини дисертантка цілком логічно переходить до аналізу правових режимів, цілком обґрунтовано розподіляючи їх на загальні та спеціальні. Різновидом спеціальних правових режимів виступають особливі, під якими авторкою пропонується розуміти «форму державного управління, яка передбачає обмеження правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб та вводиться як тимчасовий захід, забезпечується засобами адміністративно-правового характеру і спрямована на забезпечення безпеки особи, суспільства та держави» (с. 133). При цьому варто погодитись із принциповою тезою авторки про те, що до особливих правових режимів слід відносити не тільки стани надзвичайного і воєнного характеру, а й інші особливі правові режими, що включають необхідність застосування особливих заходів, які за обсягом правових обмежень значно поступаються заходам, яких

вживаються під час режиму надзвичайного і воєнного стану (с. 143).

Серед положень наукової новизни, що виносяться на захист, на наш погляд, варто відзначити наступні:

- дисертанткою вперше наголошено на можливості запровадження на певній території одразу кількох особливих правових режимів, що відрізняються за обсягом дискреційних повноважень, цілями і змістом обмежень прав людини;
- дисертанткою доведено, що при обмеженні прав людини в умовах особливих правових режимів важливого значення набуває принцип фактичної рівності, який реалізується, зокрема, через позитивну дискримінацію, яка передбачає встановлення і застосування тимчасових спеціальних правових заходів, спрямованих на подолання дисбалансу між можливостями різних категорій осіб завдяки правовій компенсації для окремих суспільних груп;
- дисертанткою запропоновано виокремити спеціальні обмеження прав особи в умовах особливих правових режимів, які поширюються лише на окремих суб'єктів права (зокрема, при вирішенні питання про доступ до секретної інформації);
- дисертанткою удосконалено поняття особливого правового режиму, під яким запропоновано розуміти сукупність засобів, методів, принципів, типів правового регулювання, які передбачають тимчасове обмеження реалізації прав людини та спрямовані на забезпечення безпеки особи, суспільства і держави та підтримання правопорядку; основне призначення таких режимів, на думку авторки, полягає в найбільш ефективному забезпеченні загального блага у разі виникнення загроз нових викликів суверенності держави, безпеки суспільства, життя та здоров'я людей.

Поряд із беззаперечними здобутками і позитивними рисами докторської дисертації А.М. Мерник, маємо сформулювати кілька **зауважень та дискусійних питань** стосовно деяких її положень:

1. Маємо звернути увагу на певну незбалансованість обсягу окремих структурних елементів дисертації. Йдеться, передусім, про те, що розділи 1 і 3 виявилися приблизно вдвічі більшими за обсягом за розділи 2 і 4. Як наслідок, у

менших за обсягом розділах авторка змушена була вдаватися до додаткових узагальнень і зосереджувати свою увагу тільки на ключових моментах, тоді як у більших за обсягом розділах дозволила собі значно більш розгорнуті міркування, аналіз правової доктрини, чинного законодавства та правозастосовної практики. Мають місце диспропорції і всередині окремих розділів. Так, підрозділ 4.2. є більшим за обсягом, ніж підрозділи 4.1. і 4.3.

2. Підрозділ 3.3. «Верховенство права та обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів» виглядає дещо «чужорідним» у межах розділу 3 дисертації. На наш погляд, значно більш органічно він виглядав би на початку розділу 3, присвяченому принципам обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів. Принагідно відзначимо, що в такий спосіб авторці вдалося б якщо не усунути, то принаймні певним чином знівелювати недолік, про який йшлося вище, і збалансувати обсяг окремих розділів дисертації.

3. У переліку науковців, які розробляли проблематику, дотичну або суміжну з темою даної дисертації (с. 6 дисертації), А.М. Мерник обійшла увагою кількох авторів, котрі захистили дисертації за аналогічною тематикою О.В. Андрієвська «Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні» (Київ, 2018); А.Ю. Хила «Конституційно-правові обмеження особистих прав і свобод людини: Україна та зарубіжний досвід» (Ужгород, 2021); Дорошенко Е.Р. «Конституційні засади обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні» (Київ, 2023). На наш погляд, глибокий аналіз ключових положень названих дисертацій та їх конструктивна критика тільки збагатили б роботу А.М. Мерник і сприяли розвитку теоретико-правової доктрини у цій сфері.

4. Дисертантка пропонує під обмеженням прав людини розуміти «встановлений правом максимально дозволений обсяг та міру можливої реалізації прав людини, необхідні для охорони та захисту прав інших осіб та суспільних цінностей» (сторінки 11, 113 та 332 дисертації). Втім вона не звертає уваги на той факт, що слово «обмеження» в українській мові може вживатися не тільки як іменник – для позначення тих інструментів (способів), за допомогою

яких встановлюються межі певного явища, але й як дієслово – для характеристики певного виду діяльності, спрямованої на встановлення (окреслення) таких меж. Таким чином, дисертантка не враховує названу дихотомію слова «обмеження», хоча попередньо, на с. 52 дисертації, цілком обґрунтовано стверджує, що треба розрізняти «обмеження» права як визначення юридичних меж дозволеної поведінки, тобто визначення обсягу певного права, і «обмеження» права як звуження встановлених меж дозволеної поведінки, тобто зменшення обсягу певного права.

5. Аналізуючи досвід запровадження особливих правових режимів в Україні, дисертантка неодноразово звертається до правового режиму проведення антитерористичної операції (АТО) на сході України 2014-2018 рр. (після 2018 р. – операція Об'єднаних сил (ООС)), правового режиму воєнного стану, запровадженого Указом Президента України П.О. Порошенка від 26 листопада 2018 року №393/2018, а також правообмежувальних заходів, запроваджених в умовах боротьби з пандемією COVID-19. Однак вже два роки Україна живе в умовах воєнного стану, введеного Указом Президента України О.В. Зеленського від 24 лютого 2022 року № 64/2022. Хотілося б, щоб дисертантка більше уваги приділила критичному аналізу практики запровадження правообмежувальних заходів в межах поточного режиму воєнного стану. На жаль, у дисертації про поточний режим воєнного стану згадується лише побіжно.

6. У тексті дисертації категорії «право на приватність» та «право на особисте та сімейне життя» неодноразово вживаються через кому, в одному понятійному ряду. При цьому авторка не зазначає, як на її думку співвідносяться ці права: їхній зміст різний, суміжний, тотожний? Хотілося б почути її думку з даного приводу під час публічного захисту, зокрема в контексті Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод, а також Конституції України.

Проте зазначені зауваження, як вже зазначалося вище, є певною мірою дискусійними, не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи

А.М. Мерник і спрямовують дисертантку на продовження наукових досліджень в обраній сфері.

Дисертація є самостійною, завершеною науково-дослідною роботою, котра містить вирішення наукової проблеми, що має суттєве значення для загальнотеоретичної юриспруденції та практики державного будівництва в Україні. Основні наукові положення, висновки і рекомендації, що містяться в дисертації, отримали досить повний виклад у 45 наукових публікаціях автора, зарахованих за темою докторської дисертації, у тому числі в 1 колективній монографії, 24 статтях у наукових виданнях, визнаних фаховими з юридичних наук, 18 тезах доповідей на науково-практичних конференціях, 2 інших наукових працях. Проявів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації у дисертації та інших публікаціях автора не виявлено. Щодо статей, написаних у співавторстві, чітко виокремлено особистий внесок здобувачки. Співставлення текстів дисертації та автореферату свідчить, що їх основний зміст є тотожним.

На підставі вищевикладеного вважаю, що рецензована дисертація «Обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів: загальнотеоретичні аспекти» за формою та змістом відповідає вимогам п. 7-9 Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1197, а також Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 р. № 40, а її автор – Мерник Анастасія Муслімівна – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:

Декан юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна
доктор юридичних наук, професор

Віталій СЕРЬОГІН

26 січня 2024 р.

ПІДПИС ЗАСВІДЧУЮ
Начальник відділу
кадрів